

Erinevalt Lääne-Soomest oli Ida-Soomes palju leskperenaisi: kui Lääne-Soomes ei usaldatud naise kätte isegi väikest talu, siis maa idaosas kõlbas naine suuregi talu etteotsa. Elina Waris ei ole nõus nende varasemate uurijatega, kes on osutanud naise alistatud seisundile. Kohtumaterjalidest ilmneb hindav suhtumine naiste töösse. Naiste võim ja omand olid küll seotud teiste asjadega kui meeste puhul. Naised ei pärinud maaharimisriistu ega maad, kuid nende pärandisse kuulus kari ja muu liikuv vara, mis läks emalt tütrele. Naise seisund muutus elukaare ajal: tallu abiellunud minia olukord võis olla raske, kuid elukogenud lesk võis hästi olla talu juht. Lastesse suhtumise poolest ei erinenud suurpere oluliselt Lääne-Soome perest. Oli ebatavaline, et töjõuline naine tegeles ainult laste eest hoolitsemisega. Lapsed jäeti peamiselt noorte tüdrukute ja vanade naiste hooleks, sest nende emade tööpanust vajati talus.

Kõige rohkem uut toob väitekiri poolemeeste tausta ja seisundi küsimusse. Poolemeeste talude vahel oli nii palju erijooni, et on võimatu selgitada, mis oli nende jaoks tüüpiline. Poolemehe pere võis elada samas toas kui peremehe peregi või eraldi. Ühise leibkonna olemasolu kohta on raske teateid saada, seda ei tõesta isegi ühiste nõude kasutamine. Tavaliselt kestis peremeheamet surmani. Elatisele (*syytinki*) minemist esines Karjala taludes harva, kuid erinevalt Lääne-Soomest võis lesk mehe surma järel minna tagasi isakoju. Eluaegses ülalpidamiskohustuses võidi kokku leppida juba lepingut sõlmides. Haigete ja töövõimetute eest peeti hoolt. Selles osas tuli ette ka vaidlusi, eriti kui suurperes oli samaaegselt palju abivajajaid.

Väitekirja ulatumine aastasse 1879 võimaldab jälgida suurpere püsimist industrialiseerivas Soomes. Kuigi Ruokolahe kihelkonnast käidi Peterburis kauplemas, säilisid seal need mentaalsed konstruktsioonid, millega ühist tööd reguleeriti aleviljeluse valitsedes. Rohkem kui 2/5 sealsest elanikest elas sel ajal veel suurperedes. Suurpered ei olnud vanameelsemad kui muud pered. Neis tehti käsitööd nii oma tarbeks kui ka müügiks. Suurpere institutsioon ei hoidnud siiski ära Soomes 19. sajandil tavalist maata-meeste osakaalu kasvamist.

Elina Waris on laiendamas oma pereajaloo-alast uurimistööd ka Eestile. Praegu teeb ta arhiivuuringuid Eesti Ajalooarhiivis. Kavas on kirjutada võrdlev uurimus Soome ja Eesti peredest.

Ülle Tarkiainen

LEEDU INIMKAOTUSED NÕUKOGUDE VÕIMU ALL

Arvydas Anušauskas, *Soviet Genocide and its Consequences*. – In: *Lithuanian Historical Studies* 4, Vilnius 1999, p. 116–137.

■ Leedu Ajaloo Instituudi ingliskeelse sariväljaande viimases Eestisse jõudnud numbris ilmus meie lähiajaloo uurijatele hästi tuntud hea kolleegi, Leedu genotsiidi ja vastupanu uurimise keskuse teaduri doktor Arvydas Anušauskase põhjalik artikkel Nõukogude genotsiidipoliitikast leedu rahvuse vastu alates 1940. aastast ja selle tagajärgedest. See on ka autori põhitees – nõukogude režiimi repressiivpoliitika ei olnud lihtsalt kommunismi kuritegelik praktika, vaid vastavuses rahvusvahelise õiguse määratlustele ka leedulaste vastu suunatud genotsiid. Selle väite tõestuseks esitab ta artiklis kokkuvõtlikult nii oma seniste uurimuste¹ tulemusi kui ka arvukalt uusi andmeid Venemaa arhiividest (dr Anušauskas on tuntud oma viljaka uurimistöö poolest Vene arhiivides), samuti analüüsib lühidalt Nõukogude terroripraktika vastavust rahvusvahelises õiguses määratletud genotsiidile ja inimsusevastastele kuritegudele. Esitatud arvanded ei ole küll veel kaugeltki teemat lõplikult ammendavad, kuna Nõukogude repressiivparaadi dokumentatsioonis leidub vasturääkivusi ja mõne perioodi kohta pole veel allikaid leitud, kuid ometi annavad need üldise pildi.

Vägivald oli üks põhilisi vahendeid allutatud maa sovetiseerimisel kommunismi sotsiaal-majanduslike doktriinide elluviimiseks. 1940.–1941. aastal vangistati ja küüditati Leedust ca 30 000 inimest, sealhulgas küll põhiliselt leedulasi, aga ka kõigi teiste Leedus elavate rahvuste esindajaid. Seevastu Saksa-NLiidu sõja algul korraldatud tapatalgu ohvriteks langesid ainult leedulased. 22.–28. juunini 1941 mõrvasid NKVD ja NKGB ametnikud, kommunistliku partei funktsionäärid, nõukogude aktivistid ja punaarmeelased teadaolevalt 672 inimest. Lisaks sellele hukati vanglates ja Pravieniškese koonduslaagris ca 400 inimest ning Juuniülestatõususes langes ligi 700 partisan. Sõjaalguse massiterrorist kirjutades teeb autor huvipakkuva märkuse, sellel teemal küll lähemalt peatumata. Seetõttu on otstarbekas siin seda ka täiemahuliselt tsiteerida: "Need olid esimesed pretse-denditud leedukate massimõrvad maa ajaloos. Neid on harilikult identifitseeritud kohalike juudi

kommunistide tegevusega. Need teod, nagu ka esimene massiküüditamine 14.–18. juunil 1941, mõjutasid rahvussuhteid Leedus. Laienenud anti-semiitlik kiht kasutas neid sündmusi oma juudi-vastase retoorika tarvis."

Aastatel 1944–1945 relvastatud vastupanuliikumise mahasurumise sildi all toimunud terror oli eriti laiahaardeline ja jõhker. Ametlik propaganda nimetas seda võitluseks "saksa-leedu bandiitide" vastu (ka Ukrainas nimetati Ukraina Ülestõusuarmee võitlejaid ja Ukraina Rahvuslaste Organisatsiooni liikmeid "saksa-ukraina bandiitideks", samas kui Eestis kasutati aktiivsete metsavendade kohta julgeoleku dokumentides terminit "bandiit" või "bandiit-terrorist" ning propagandas lihtsalt "bandiit"). Laiaulatuslikke sõjalisi operatsioone partisanide vastu saatsid massiline inimeste sulgemine filtratsioonilaagritesse, piinamine, tapmine, röövimine ja talude või tervete külade maha-põletamine kogu Leedu territooriumil. Nõukogude sisevägedel oli üldiseks praktikaks ka tapetute laipade põletamine koos taluhoonetega ning mõnedel juhtumitel isegi elusalt põletamine. Nende kahe aasta jooksul langes Nõukogude dokumentide järgi relvastatud võitluses üle 12 000 partisaani, kuid tegelikult oli nende hulgas tänaseks kindlaks tehtud ca 5000 relvastamata tsiviilisikut, kes mõrvati lihtsalt kahtluste tõttu nende seotuses partisanidega. Taoline "ratsaväerünnaku stiilis" tegutsemine ei andnud aga partisanivõitluse mahasurumisel erilisi tulemusi ja pärast 1945. aastat asendati see "tšekistlik-sõjaväeliste" luure ja lahingoperatsioonidega, mille käigus tsiviilelanike tapmine küll ei lõppenud, kuid vähenes tunduvalt. Partisanisõja käigus tapeti julgeoleku ja sõjaväe poolt kokku üle 20 000 inimese.

■ Teadaolevad Leedu inimkaotused aastatel 1944 ja 1945 on järgmised:

■ Peeti kinni – 133 000

■ Legaliseerus – 43 802

Neist:

- saadeti sõjaväeteenistusse – 46 674;
- saadeti filtratsioonilaagritesse – 6533;
- legaliseeriti – 36 144;
- arreteeriti – 54 167;

Arreteeritutest:

- vabastati – 7420;
 - saadeti vangilaagrisse – 32 661;
 - suri uurimise ajal – 490;
 - mõisteti surma – 721;
 - hoiti vangis Leedus – 9801;
 - anti üle sõjakomissariaatidele – 1338;
- Langes ja tapeti partisanivõitluses – 12 266.

Tingimusi massiliste vangistamisega täistuu-bitud Leedu vanglates näitab seal surnute arv. Aastatel 1944–1945 ja 1948–1952 suri Leedu üldvanglates kokku 718 vangi (kuid lisaks üldvanglatele olid veel MVD ja MGB sisevanglad, kus tingimused olid märksa hullemad, ning kinnipidamiskohad maakondades). Aastatel 1944–1953 peeti Leedus kinni ca 200 000 inimest ja neist ca 80 000 saadeti poliitiliste süüdistustega 10–25 aastaks GULAGi sunnitöölaagritesse. 1. jaanuari 1952 seisuga oli GULAGi erilaagrites kinni peetud 258 323 "eriti ohtlikust riiklikust kurjategijast" leedulasi ligi kümnendik – 22 636. Leedu vangide suremuse kohta GULAGis pole senini täpsemaid andmeid õnnestunud leida, kuid hinnanguliselt suri neist vangistuses kolmandik. 1958. aastaks oli Leedusse naasnud ca 19 000 poliitvangi.

Autor peatub lähemalt piinamisel kui Nõukogude julgeolekuorganite juurdlusmeetodil. NLKP Keskkomitee seadustas "füüsilise mõjutamise" 1937. ja teistkordselt 1939. aastal. Kuid piinamise kasutamine ülekuulamise loeti salastatuks ja seetõttu ei leia selle kohta mingeid dokumente. Siiski on säilinud mõningaid kaudseid tõendeid ametliku terminiga "aktiivse ülekuulamise" või "füüsilise mõjutamise abinõude" kohta (ka allakirjutanu on kohanud Eesti Riigiarhiivi Filiaalis ülekuulamisprotokolle, kus ülekuulata ei anna soovitud tunnustusi, seejärel registreerib protokoll lühikese vaheaja ning järgneb juba niinimetatud puhtsüdamlik ülestunnistus). Piinamised olid sanktsioneeritud, mis olid heaks kiidetud MVD või MGB juhtkonna poolt, ja mittesanktsioneeritud, mida uurija rakendas oma suva kohaselt. Viimast kasutati vähemtähtsate uurimisaluste kallal. Neid "väljapekstud" tunnustusi ei hinnatud kõrgelt ja prokuratuur mõistis selle ka hukka.

Seevastu vastupanuliikumise tegelaste puhul kasutati laialdaselt sanktsioneeritud piinamisi.

Kõige põhjalikumalt on Leedus uuritud küüditamisi. Aastail 1992–1996 läbi viidud uurimistööga tehti kindlaks, et Leedus määrati küüditamisele kokku 155 796 inimest ja neist saadeti tegelikult välja vähemalt 132 000. Ebatäpsused Nõukogude dokumentides ei luba neid arve aga kaugeltki täpseteks pidada. Nii selgus näiteks küüditatute nimekirjade koostamisel, et 1941. aasta kohta andsid dokumendid arvuks 12 562, tegelikult aga 14 381 – seega tõus 14,5%. Aastatel 1946–1952 kogu Nõukogude Liidus küüditatutest oli ligi iga kuues leedulane, neist üle 70% naised ja lapsed.

¹ Tema mahukas teemakohane monograafia on "Lietuviu tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais" (Vilnius 1996).

1941. aastal oli küüditatute hulgas ka palju Leedu juute ja poolakaid, sõja järel küüditati eranditult leedulasi (ja nendega seotud inimesi). Küüditatute suremuse kohta asumisel pole samuti täpseid arve. Sõja-aastatel surid neist ligi pooled ja aastatel 1945–1958 mittetäielikel andmetel 23 500. Autor peatub ka küüditatute õiguslikul seisundil, tuues esile selle sõltuvuse rahvusest (mittevenelaste kohta käivad piirangud ja karistused olid rangemad). Juba 1954. aastal algas sundasumiselt vabastamine, kuid esialgu väga aeglasel tempos (esimesel aastal vabastati ainult 735 leedulast). Huvipakkuv detail on aga see, et juba varem saavutasid sajad küüditatud oma vabastamise kui "aluselt väljasaadetud" (1949. aasta jaanuarist septembrini oli neid 163). Leedulasi ja lääneukrainlasi hoiti asumisel teistest rahvustest kauem, viimased mitu tuhat küüditatut vabastati alles detsembris 1963. Eluga kodumaale tagasi jõudnud küüditatuid ja poliitvange ootasid ees aga nende õiguste piirangud töökoha ja elukoha valikul ning reisimisel.

Mitte vähem kui 456 000 inimest ehk iga kolmas täiskasvanud leedulane (leedulasi oli Leedu poliitvangidest 93% ja küüditatutest 96%) oli mingis vormis nõukogude vägivalga ja terrori ohver. Ligi 350 000 inimest vangistati, küüditati ja tapeti.

Tiit Noormets

EESTI AJALOO- KIRJANDUSE AASTAPREEMIA 2000

■ Kuuendat korda kuulutatakse välja Eesti ajalookirjanduse aastapremia. Sellega seoses lubage mul ette kanda ekspertkomisjoni otsus ja mõned tähelepanekud.

Kõigepealt tuletan meelde, et Eesti ajalookirjanduse aastapremia algatasid 1995. aastal Ajaloo Instituut ja Eesti Ajalooarhiiv. Praeguseks on preemia väljapanijaid kuus: Ajaloo Instituut, Eesti Ajaloomuuseum, Rahvusarhiivi Ajalooarhiiv, Rahvusarhiivi Riigiarhiiv, Tallinna Linnaarhiiv ja Tartu Ülikool.

Statuudi järgi on preemia eesmärk edendada ajalooalase kirjanduse väljaandmist. Premia antakse ühe möödunud kalendriaasta jooksul Eestis ilmunud eestikeelse ajalooalase raamatu autorile (autoritele) või koostajale. Mida tähendab "ajalooalane raamat", seda statuut täpsemalt ei defineeri. Raamatute hindamise kriteeriumiks on nii üllitise sisuline, s.o teaduslik väärtus kui ka teostus (kujundus). Aastapremia konkurss on kaheastmeline: esimese valiku teevad preemia väljaandjad, kellest igaüks võib esitada kuni kolm teost. Nende seast valib ekspertkomisjon välja preemia saaja. Ekspertkomisjoni moodustavad preemia väljaandjad. Lisaks kolmele teadusedoktorile kuulub sinna eelmise aasta konkursi võitja. Tänavu kuulusid komisjoni doktorid Aivar Kriiska, Margus Laidre kui 1999. aasta preemia saaja, Tõnu Tannberg ja Toomas Karjahärm.

■ 1995 – 9 teost, 1996 – 8, 1997 – 4, 1998 – 8, 1999 – 9, 2000 – 10 teost.

Jämedates joontes jagunevad konkursile esitatud tööd monograafiateks, kogumikeks, allikapublikatsioonideks, teatmeteosteks. Seni on saanud kolmel korral preemia monograafia ja kahel korral kogumik. Sellest praktikast järeldub, et eelistus on antud ajaloouringute põhiväljundile, mida ei saa siiski pidada absoluutseks reegliks. Tänavused 10 raamatut jagunevad nii: 8 monograafiat ja 2 kollektiivset tööd, millest üks on allikapublikatsioon.